

ALEKSANDRA GLISZCZYŃSKA-GRABIAS^a

SYMBOLE PAMIĘCI I PRAWA PAMIĘCI W IZRAELU¹

SYMBOLS OF REMEMBRANCE AND THE MEMORY LAWS IN ISRAEL

The governance over collective memory and narratives about the past is an element of the memory policy of the majority of states in the world. This policy is carried out by means of various instruments, including those belonging to the catalogue of legal measures and often manifesting themselves in the form of mnemonic constitutionalism. In the case of Israel, the memory policy has a special character, however. It is focused on the crime of the Holocaust, established not only as a universal symbol of ultimate evil and genocide, but also as a cornerstone of the emergence of the Israeli statehood. The reference to the Holocaust in Israel is also a determinant of the attitude of the state – and the law – to Palestinian collective historical memory and attempts to regulate it. In the view of the lasting conflict, it also seems necessary to consider this aspect of mnemonic policy. The aim of the scholarly reflection in the present article is to analyse the measures, and in particular the legal measures, by which Israel has built and continues to shape its identity, as well as the most controversial methods of creating this identity, including legal ones. This article attempts to present the role of the Holocaust in the Israeli mnemonic policy and constitutionalism, with particular focus placed on the context of the permanent crisis in the Palestinian-Israeli relations, or more broadly, Arab-Israeli relations. The analysis carried out leads to the conclusion that, although Israel's motives in pursuing a particular policy of remembrance remain largely understandable and legitimate, their implementation sometimes causes not only violations of certain standards of human rights protection, but are also used to the detriment of an already fragile, if not currently broken, peace process.

Keywords: Holocaust; Israel; mnemonic policy; memory laws; mnemonic constitutionalism

---

Zarządzanie zbiorową pamięcią i narracją na temat przeszłości stanowi element polityki historycznej większości państw świata. Polityka ta prowadzona jest za pomocą wielu instrumentów, w tym tych należących do katalogu środków prawnych, ujętych często w postać konstytucjonalizmu pamięci. W przypadku Izraela polityka pamięci ma jednak charakter szczególny. Osadzona jest bowiem wokół zbrodni Holocaustu, stanowiącej nie tylko uniwersalny symbol ostatecznego zła i ludobójstwa, lecz również kamień węgielny powstania izraelskiej państwowości. Odniesienia

---

^a Poznan Centre for Human Rights, Institute of Law Studies of the Polish Academy of Sciences, Poland /

Poznańskie Centrum Praw Człowieka, Instytut Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk, Polska
a.gliszczyńska-grabias@inp.pan.pl, <https://orcid.org/0000-0002-0578-6669>

¹ Tekst powstał w ramach międzynarodowego projektu grantowego „The Challenge of Populist Memory Politics for Europe: Towards Effective Responses to Militant Legislation on the Past”, finansowanego przez Volkswagen Stiftung.

do Holocaustu stanowią w Izraelu także istotny wyznacznik stosunku państwa – i prawa – do palestyńskiej kolektywnej pamięci historycznej oraz prób jej regulowania. W obliczu nadal trwającego konfliktu i ten jego aspekt wydaje się zatem konieczny do rozważenia. Celem podjęcia naukowej refleksji jest w tym przypadku chęć dokonania analizy sposobów, a w szczególności sposobów prawnych, za pomocą których Izrael zbudował i nadal kształtuje swoją tożsamość oraz najbardziej kontrowersyjnych, również pod względem prawnym, metod tworzenia tej tożsamości. W artykule podjęta została próba przedstawienia roli Holocaustu w izraelskiej polityce i konstytucjonalizmie pamięci, ze szczególnym uwzględnieniem tej roli w kontekście trwałego kryzysu w stosunkach palestyńsko-izraelskich, lub szerzej, arabsko-izraelskich. Wnioski przeprowadzonej analizy skłaniają ku stwierdzeniu, że choć motyw, którymi kieruje się Izrael, prowadząc określoną politykę pamięci, pozostają w dużej mierze zrozumiałe i uzasadnione, ich realizacja następuje jednak niekiedy nie tylko z naruszeniem określonych standardów ochrony praw człowieka, lecz także ze szkodą dla i tak kruchego, czy wręcz obecnie przerwane, procesu pokojowego.

Słowa kluczowe: Holocaust; Izrael; polityka pamięci; prawa pamięci; konstytucjonalizm pamięci

I. UWAGI WSTĘPNE

Każde państwo i każdy naród posługuje się symbolami pamięci trwale wpiętymi w swoją własną historię. Utrwalane są one nie tylko w przestrzeni publicznej i społecznej określonego państwa i narodu, lecz również w przepisach prawa i precedensowych wyrokach sądowych². Holocaust, choć zasadniczo uznawany jest za uniwersalny symbol pamięci o zbrodni ludobójstwa, przynależy jednak przede wszystkim do pamięci izraelskiej.

Prawne zarządzanie pamięcią o historii w celu legitymizacji danego porządku społeczno-politycznego nie jest zarazem zjawiskiem nowym czy charakterystycznym tylko dla Izraela³. Jego obecność ma wymiar globalny. Występuje też w różnych konstelacjach tematycznych, geopolitycznych czy ideologicznych⁴. Jedną z nich jest sfera konstytucjonalizmu, rozumianego jako spójny system ograniczeń władzy państwowej, w którym autorytet i legitymizacja władzy są uznawane tylko wtedy, gdy ograniczenia te są respektowane. W tym kontekście konstytucjonalizm pamięci (*mnemonic constitutionalism*) można zdefiniować szeroko jako proces osadzania pewnego paradygmatu historycznego w strukturach i ramach krajowego prawa konstytucyjnego, praw pamięci, a także sądowych ocen stosunku do przeszłości, poczynając od sądowej oceny konstytucyjności niektórych przepisów, a skończywszy na wyrokach sądów powszechnych w sporach dotyczących historycznych zaszłości⁵.

² Przykładowo, symbol Powstania Warszawskiego – „Polska Walcząca” jest w Polsce od 2014 r. chroniony prawem. Ustawa z 10 czerwca 2014 r. o ochronie Znaku Polski Walczącej, Dz. U. 2014, poz. 1062. Zob. również wyrok SO w Warszawie z 22 lutego 2018 r., XKa 1345/17, dotyczący sprawy, w której o znieważenie symbolu Polski Walczącej oskarżeni zostali aktywiści partii Zieloni, uczestniczący w demonstracji „Marsz Godności” poświęconej obronie praw kobiet.

³ Mälksoo (2023); Barkan, Lang (2022); Bachmann, Garuka (2020).

⁴ Do nich dodać można również ujęcie etyczne i moralne, o czym, w kontekście pamięci, zob. Margalit (2002).

⁵ Belavusau (2020): 16–29.

Polityka historyczna, zwana też polityką pamięci, prowadzona jest przez różnych aktorów, nazywanych niekiedy „agentami pamięci”⁶, którzy odgrywają określone role w procesie urzeczywistniania danej narracji historycznej. Należą do nich m.in. politycy, organizacje pozarządowe, państwowe instytucje pamięci, media, historycy. Jednak w wymiarze prawnym wykorzystuje się przede wszystkim tzw. prawa pamięci (*memory laws*, *lois mémorielles*, *Erinnerungsgesetz*), tym samym do katalogu agentów pamięci dodając prawników, w tym sędziów⁷. Ani prawo międzynarodowe, ani prawo krajowe poszczególnych państw nie ujmuje i nie definiuje jednak praw pamięci w jedną, wiążącą kategorię prawną. Jednocześnie na gruncie nauki prawa, w obszarze problematyki prawnych metod regulowania pamięci historycznej, podjęto próby jej zdefiniowania, czy raczej ujęcia w ramy definicyjne. Zgodnie z rozpowszechnionym już poglądem prawa pamięci zawierają zatwierdzone przez państwo interpretacje kluczowych wydarzeń historycznych. Mogą przybierać formę prawnych zakazów publicznego prezentowania określonych treści z nimi związanych, a także upamiętniać ofiary zbrodni z przeszłości, chronić pamięć o bohaterach narodowych lub w inny sposób regulować prawnie sposób odnośnienia się do wydarzeń związanych z historią państw i narodów. W przypadku regulacji prawno-karnych prawa pamięci poważnie ograniczają wolność słowa, zrzeszania się czy swobodę badań naukowych i niektórzy autorzy do nich właśnie ograniczają zasadniczo stosowanie pojęcia praw pamięci⁸. Jednocześnie przepisy dotyczące pamięci o przeszłości wykraczają poza ramy prawa karnego: podręczniki szkolne do historii, uroczystości państwowe lub pomniki upamiętniające zdarzenia lub postaci historyczne – wszystkie te i podobne im formy regulowania kolektywnej pamięci przez państwo można interpretować jako prawa pamięci. Pozostają one przy tym kontrowersyjnym instrumentem prowadzenia polityki historycznej, przede wszystkim właśnie ze względu na ograniczenia wolności wypowiedzi, jakie zazwyczaj implikują. Kontrowersje takie odnoszą się przy tym również do kategorii praw pamięci penalizujących tzw. kłamstwo oświęcimskie, które w europejskiej przestrzeni prawnej stanowią nie tylko dopuszczalną, lecz wręcz wymaganą formę ingerencji w wolność wypowiedzi między innymi tych, którzy negują Zagładę⁹.

W państwach, w których historia pozostaje centralnym budulcem tożsamości, a odniesienia do niej determinują aktualną politykę krajową i zagraniczną, groźba wykorzystywania, zniekształcania czy wręcz zafalszowywania prawdy o przeszłości za pomocą instrumentów polityki pamięci jest więcej niż prawdopodobna. Określona narracja historyczna ma wówczas służyć jako wsparcie legitymizacji władzy oraz podejmowanych przez nią politycznych decyzji. Izrael jest pod tym względem miejscem szczególnym ze względu na ciągłą, trwającą od początku jego istnienia, transpozycję przeszłości. Akcenty w tej transpo-

⁶ Gensburger (2011): 135.

⁷ Gliszczyńska-Grabias, Belavusau (2017); Kopusov (2017).

⁸ Heinze (2017): 418–419.

⁹ Takie zobowiązanie, wobec państw członkowskich UE, stawia Decyzja ramowa Rady 2008/913/WSiSW z 28 listopada 2008 r. w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawno-karnych, Dz. Urz. UE L 328, 6.12.20: 55–58.

zycji są położone na różne okresy historii, nie wyłączając czasów Cesarstwa Rzymskiego. Jednym z najsilniejszych czynników wpływających na charakter wprowadzanej do dyskursu społecznego narracji oraz sposób umiejscawiania w niej Holocaustu jest kwestia bezpieczeństwa Izraela – okresy wzmożonego konfliktu implikują odwoływanie się do narodowej siły, budowanej wraz z post-Holocaustową historią narodu żydowskiego. Odniesienia takie warunkowane są również kondycją wewnętrznych relacji politycznych, co było widoczne między innymi w czasie negocjacji pokojowych z Oslo oraz po zabójstwie premiera Icchaka Rabina w 1995 r.¹⁰ Polityka historyczna Izraela jest poddawana szczególnie silnej krytyce ze względu na jeden z jej głównych komponentów: podejmowanie wysiłków, w tym wysiłków prawnych, w celu osłabienia pamięci społecznej o zdarzeniach kluczowych dla narracji palestyńskiej. W przypadku Izraela nie można jednak pomijać argumentów wysuwanych przez zwolenników tego rodzaju polityki pamięci: Holocaust przez założycieli państwa Izrael od początku był traktowany jako punkt wyjścia do zobowiązania do ochrony Żydów i zagwarantowania istnienia i bezpieczeństwa ich państwowości, co wobec nieustającego, egzystencjalnego zagrożenia, w szczególności w pierwszych dziesięcioleciach istnienia Izraela, stało się wartością nadrzędną¹¹.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie najważniejszych elementów procesu instytucjonalizacji izraelskiej narracji historycznej, która ma przede wszystkim za zadanie ugruntowanie przekonania o żydowskim charakterze państwa Izrael. W artykule zastosowano metodę prawnohistoryczną, uwzględniającą fakt, że prawo pozostaje częścią kultury społecznej oraz różnorodnych historyczno-politycznych uwarunkowań. Dzięki podejściu historycznemu możliwe jest ukazanie wpływu tych czynników na izraelskie prawo.

II. PAMIĘĆ JAKO FUNDAMENT IZRAELSKIEJ PAŃSTWOWOŚCI

Izrael, utworzony w maju 1948 r. jako państwo, zgodnie z deklaracjami, zarazem „żydowskie i demokratyczne”¹², od samego początku swego funkcjonowania opierał się na odniesieniach do przeszłości, w niej upatrując nie tylko własnej legitymizacji, lecz również planu na to, jakim państwem ma stać się w przyszłości¹³. Od początku również pamięć ta podlegała silnym wpływom ruchu syjonistycznego, starającego się kierunkować i selekcjonować te jej obszary, które odpowiadały koniecznej do wzmacniania państwowości opowieści o historii. Od zawsze też w Izraelu istniało silne napięcie pomiędzy różnymi historycznymi narracjami. Według Roberta Wistricha, choć Holocaust pełni w Izraelu funkcję świeckiej religii, jej „praktykowanie” obarczone było od zawsze szeregiem problemów, które dotyczą niekiedy kwestii fundamental-

¹⁰ Brog (2003): 90–91.

¹¹ Wistrich (1997).

¹² Declaration of Independence, Official Gazette: Number 1; Tel Aviv, 5 Iyar 5708, 14.5.1948.

¹³ Shindler (2013).

nych¹⁴. Jedną z nich jest relacja pomiędzy pamięcią o Zagładzie a syjonizmem i jego założeniami. Trudności w ich pogodzeniu widoczne były już w momencie powstania Izraela: ocalali z Holocaustu, pamięć o jego ofiarach, głęboka trauma i tragedia z nim związane stanowiły przeciwieństwo forsowanej narracji silnych, odważnych Żydów – Izraelczyków, którzy bohaterstwo bronią swego państwa, zaatakowanego przez arabskich wrogów w samej chwili jego powstania. Izraelscy żołnierze walczących w wojnie z 1948 r. byli zatem przedstawiani jako potomkowie starożytnych Machabeuszów, podczas gdy ocalali z Zagłady byli jedynie bolesnym przypomnieniem o ostatecznej porażce i unicestwieniu świata żydowskiego w Europie¹⁵. Stosunek izraelskiego społeczeństwa do tych dwóch narracji zmieniał się wraz z upływem czasu oraz dynamicznymi uwarunkowaniami politycznymi, społecznymi i militarnymi. Dziś Holocaust i jego ofiary zajmują centralne miejsce w izraelskiej symbolice pamięci. Momentem przełomowym w tym kontekście, od którego datuje się w Izraelu całkowitą zmianę paradygmatu pamięci o Holocaustie, był odbywający się w 1961 r. w Izraelu proces Adolfa Eichmanna, nazywanego architektem Zagłady europejskich Żydów. Na skutek uczynienia ze świadectw samych ocalałych podstawy aktu oskarżenia przeciwko Eichmannowi oraz wysłuchania przez całe izraelskie społeczeństwo ich osobistych zeznań pamięć i szacunek wyrażane do tamtej pory głównie wobec odwagi bojowników getta warszawskiego, zaczęły obejmować również ofiary obozów koncentracyjnych, pogromów i gett¹⁶. Jednocześnie proces miał podkreślać rolę Zagłady jako legitymizacji istnienia izraelskiej państwowości, stojącej na straży niedopuszczenia do powtórzenia się ludobójstwa dokonanego na narodzie żydowskim, a antysemityzm napędzający niemieckich nazistów został w nim zrównany z antysyjonizmem¹⁷. Sam fakt wytropienia i sprowadzenia do Izraela zbrodniarza współodpowiedzialnego za zagładę europejskich Żydów stanowił zaś potwierdzenie sprawczej mocy tej państwowości. Wraz z procesem Eichmanna odniesienia do Holocaustu przestały być powodem do wstydu czy milczenia, stały się natomiast podstawą do przyjęcia przez Żydów – Izraelczyków – sprawczej roli oskarżycieli, przemawiających i działających z pozycji siły¹⁸.

W wymiarze prawnym izraelską narrację historyczną współtworzyły trzy podstawowe akty prawne: Deklaracja niepodległości (1948)¹⁹, Prawo powrotu (1950)²⁰ oraz Prawo o obywatelstwie (1952)²¹. Deklaracja Niepodległości Izraela odwoływała się wprost do Holocaustu, traktując powstanie tego pań-

¹⁴ Wistrich (1997): 13.

¹⁵ Brog (2003): 94.

¹⁶ Orentlicher (2022): 41–51.

¹⁷ Pendas (2017): 217.

¹⁸ Lipstadt (2011).

¹⁹ Proclamation of Independence, Official Gazette: Number 1; Tel Aviv, 5 Iyar 5708, 14.5.1948: 1. Ustawa ta należy do grupy tzw. ustaw zasadniczych, zebranych w zbiór podstawowych aktów prawnych Izraela. Więcej na ten temat zob. Rubinstein (1998).

²⁰ Law of Return, 5710–1950 [z 5 lipca 1950 r.], https://main.knesset.gov.il/EN/About/History/Documents/kns1_return_eng.pdf.

²¹ Nationality Law, 5712–1952 [14 lipca 1953 r.], <https://www.refworld.org/docid/3ae6b4ec20.html>.

stwa jako ostateczną i zwycięską odpowiedź na dokonane na narodzie żydowskim zbrodnie, podkreślając jednocześnie nierozzerwalną więź nowo powstałego Izraela ze zdeterminowaną przez Holocaust żydowską przeszłości²². Holocaust był przy tym wykorzystywany jako dowód na słuszność idei syjonistycznej, która to powstanie własnej państwowości, nie zaś asymilację w państwach pochodzenia przede wszystkim Żydów europejskich, traktowała jako gwarant bezpieczeństwa i przyszłości narodu żydowskiego²³.

Z kolei Prawo powrotu nadawało każdemu Żydowi²⁴ prawo osiedlenia się w Izraelu i uzyskania izraelskiego obywatelstwa²⁵. Co więcej, zgodnie z ustawą każdy Żyd, który przybył do Izraela przed jej wejściem w życie, i każdy Żyd, który urodził się w Izraelu przed lub po tym, gdy zaczęła obowiązywać, był uważany za osobę objętą jej postanowieniami²⁶. Wreszcie Prawo o obywatelstwie stanowiło, że nieżydowscy mieszkańcy Izraela mogli uzyskać izraelskie obywatelstwo na podstawie miejsca swego zamieszkania w 1952 r., jeśli byli obywatelami tzw. mandatu brytyjskiego przed 1948 r., zarejestrowali się jako mieszkańcy Izraela nie wcześniej niż 1 lutego 1949 r. oraz nie opuścili Izraela przed ubieganiem się o obywatelstwo. Ta regulacja prawna w najbardziej bezpośredni sposób miała zabezpieczać pozycję i status żydowskiej ludności Izraela oraz blokować możliwość podejmowania przez Palestyńczyków prawnych kroków na rzecz uzyskania izraelskiego obywatelstwa i powrotu do miejsc, z których na skutek utworzenia Izraela zostali wysiedleni. W ustawie przyznano bowiem możliwość uzyskania obywatelstwa tylko tym Palestyńczykom, którzy fizycznie znajdowali się na terytorium Izraela w momencie zakończenia wojny o niepodległość. W praktyce pozbawiło to setki tysięcy palestyńskich uchodźców możliwości uzyskania obywatelstwa i „prawa do powrotu”. Paradoksalnie konsekwencje tego prawa pamięci odczuwalne są obecnie coraz mocniej i stanowią jeden z najbardziej newralgicznych punktów sporu w konflikcie bliskowschodnim, uniemożliwiając osiągnięcie porozumienia i trwałego pokoju. Dziś bowiem liczba osób, które miałyby potencjalnie „powrócić do Izraela” (dzieci, wnuki i prawnuki uchodźców z okresu powstania państwa

²² W wymiarze porównawczym, na temat pamięci zbiorowej i historii jako kluczowych punktów odniesienia dla wspólnoty, zawartych w ich konstytucjach, zob. Młynarska-Sobaczewska (2014): 233–250.

²³ Halpern, Reinharz (1998): 30–45.

²⁴ Dopiero w nowelizacji z 1970 r. zdefiniowano, kto, na potrzeby ustawy, jest Żydem, przyjmując, że to osoba urodzona z matki Żydówki lub wyznająca judaizm. Nowymi obywatelami Izraela nie mogą więc być wyznawcy innych religii, mogą być natomiast nimi osoby niereligijne. W 1970 r. prawem do powrotu objęto też nieżydowskich członków rodzin migrujących do Izraela Żydów. Law of Return, Amendment No. 2, 5730–1970 [z 10 marca 1970 r.], https://main.knesset.gov.il/EN/about/history/documents/kns7_return_eng.pdf.

²⁵ Prawa tego odmawia się jedynie, jeśli dana osoba podejmuje działania skierowane przeciwko narodowi żydowskiemu lub może zagrażać zdrowiu publicznemu lub bezpieczeństwu państwa.

²⁶ Na marginesie warto dodać, że pomimo braku dyskryminacyjnych rozróżnień w wymiarze formalnym w Izraelu istnieją silne podziały społeczne, ekonomiczne i polityczne pomiędzy Żydami pochodzenia europejskiego a Żydami bliskowschodnimi, w wymiarze historycznym ze zdecydowanym uprzywilejowaniem tych pierwszych. Uprzywilejowanie to miało również przełożenie na kształtowanie narracji o historycznych doświadczeniach Żydów bliskowschodnich z wykorzystaniem tych doświadczeń do wzmacniania izraelskiej państwowości. Shohat (1988): 1–35.

i wojny o niepodległość z 1948 r.), przesądzałyby o *de facto* końcu żydowskiego charakteru Izraela²⁷. Kwestie te były również przedmiotem rozstrzygnięć Sądu Najwyższego Izraela²⁸. W 2003 r. sąd ten wypowiedział się przeciwko prawu do powrotu, uznając, że ryzyko, jakie przyniosłoby ustanowienie precedensu w odniesieniu do prawa do powrotu, jest zbyt wysokie, a fundamenty istnienia Izraela mogłyby zostać w ten sposób podważone²⁹. Autorytet Sądu Najwyższego umocnił tym samym narrację dotyczącą nadrzędnego znaczenia ochrony żydowskiego charakteru państwa. W kontekście dyskusji nad zabezpieczeniem takiej tożsamości Izraela jednym z najważniejszych kroków było przyjęcie w lipcu 2018 r. kontrowersyjnej ustawy zasadniczej, definiującej Izrael jako „państwo narodu żydowskiego”, a osadnictwo na terenach spornych uznającej za „interes narodowy” Izraela³⁰. Spotkała się ona z bardzo silnym negatywnym odzewem wśród samych Izraelczyków, w tym oskarżeniami o jej dyskryminacyjny czy wręcz rasistowski charakter³¹. Ustawa trafiła do Sądu Najwyższego Izraela, który miał ocenić, czy nie narusza innej izraelskiej ustawy zasadniczej – uchwalonej w 1992 r. ustawy o ludzkiej godności i wolności. W wyroku ogłoszonym w lipcu 2021 r. Sąd Najwyższy orzekł o konstytucyjności ustawy, która, zdaniem sądu, nie neguje demokratycznego charakteru izraelskiego państwa i nie narusza indywidualnych praw obywateli nieżydowskich, zwłaszcza w świetle innych ustaw gwarantujących zasadę równości i niedyskryminacji³².

III. HOLOCAUST JAKO SYMBOL PAMIĘCI W PRAWIE

Kwestia prawnych regulacji ustanowionych wokół lub w nawiązaniu do zbrodni Holocaustu, przyjętych już przez powstałe w 1948 r. państwo Izrael, jest złożona z uwagi na wielość kontekstów, w których regulacje te były i nadal są przyjmowane. Obejmują one między innymi ustanawianie państwowych, oficjalnych dni pamięci (m.in. wprowadzony w 1951 r. Dzień Pamięci o Zagładzie i Powstaniu w Getcie³³), określone elementy prawa w obszarze edukacji (np. nowelizacja prawa edukacyjnego ustanawiająca nauczanie o Zagładzie obowiązkowym elementem programu nauczania historii z 1980 r.³⁴), czy powoływanie do życia instytucji mających stać na straży pamięci o Zagładzie. Najważniejszą z nich pozostaje Yad Vashem – Instytut Pamięci Męczenników

²⁷ Barkan, Adelman (2011).

²⁸ Na temat niektórych z nich zob. Kretzmer, Ronen (2021).

²⁹ Wyrok Sądu Najwyższego Izraela z 26 czerwca 2003 r., HCJ 840/97, *Awni Sabit et al. v. Government of Israel*.

³⁰ Basic Law: Israel as the Nation-State of the Jewish People, 5778–2018 [z 19 lipca 2018 r.], <https://main.knesset.gov.il/EN/activity/Documents/BasicLawsPDF/BasicLawNationState.pdf>.

³¹ Krytyka ta, choć bardziej powściągliwa, była obecna również w dyskursie naukowym. Zob. przykładowo Hazony (2018).

³² Wyrok Sądu Najwyższego Izraela z 8 lipca 2021 r., HCJ 5555/18, *Hason v. Knesset*.

³³ Dzień Pamięci o Holocaustie i Powstaniu w Getcie (Yom Hashoah U'Mered HaGetaot) został ustanowiony przez izraelski parlament 12 kwietnia 1951 r.

³⁴ Resnik (2003): 310.

i Bohaterów Holocaustu, również zaliczany do grona „agentów przeszłości”, kształtujących państwową i narodową politykę pamięci³⁵. Jednym z narzędzi tej polityki, którym zarządza Yad Vashem, jest ustanowiony w 1953 r. tytuł i medal „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata”, mający honorować i upamiętniać osoby, które nie będąc Żydami, podejmowały ryzyko – często okupione utratą własnego życia – aby udzielić pomocy i schronienia Żydom prześladowanym podczas Zagłady³⁶.

Regulacje z początku lat pięćdziesiątych były związane z procesem, który Brog określa jako przejście z tradycyjnej żydowskiej metanarracji przyjętej przez syjonizm: „od zniszczenia do odkupienia”, do narracji zmienionej po II wojnie światowej: „od Holocaustu do odrodzenia”³⁷. Pokolenie założycieli Izraela chciało upamiętnić pamięć o pomordowanych, lecz jednocześnie podkreślić rolę syjonizmu, dzięki któremu oni sami, przybywając do Izraela na czas, uniknęli męczeńskiej śmierci. Szczególnego wymiaru nabrało przy tym bohaterstwo bojowników getta warszawskiego, będącego odtąd inspiracją dla żydowskiego heroizmu, który z kolei miał się manifestować podczas walk z Arabami. Natomiast wysiłki na rzecz upamiętnienia Sprawiedliwych były inicjowane przede wszystkim przez ocalałych przy zauważalnym braku woli ze strony państwa do podjęcia tego tematu, niezwiązanego ściśle z „żydowskim heroizmem”³⁸.

Do najważniejszych regulacji prawnokarnych dotyczących bezpośrednio Zagłady należą ustawa o nazistach i nazistowskich kolaborantach z 1950 r.³⁹ oraz uchwalona w 1986 r. Ustawa zakazująca negocjowania Zagłady⁴⁰. Pierwsza z nich, oprócz szczegółowego uregulowania niezwykle doniosłej kwestii prawnej, miała też wydźwięk symboliczny. Stanowiła ona bowiem swoistą odpowiedź nowego państwa izraelskiego na zbrodnie popełnione wobec narodu, który w zamyśle niemieckich nazistów nigdy nie powinien przetrwać i istnieć. Ustawa za takie czyny, jak „zbrodnie przeciwko narodowi żydowskiemu”, „zbrodnie przeciwko ludzkości” oraz „zbrodnie wojenne” popełnione w trakcie panowania III Rzeszy i II wojny światowej, przewiduje karę śmierci⁴¹. „Zbrodnie przeciwko narodowi żydowskiemu” zdefiniowane zostały przy tym jako popełnione z zamiarem unicestwienia całego narodu żydowskiego bądź jego części: mordowanie Żydów; powodowanie poważnej fizycznej lub emocjonalnej

³⁵ Częściowo krytycznie na temat tej polityki pamięci prowadzonej przez Yad Vashem zob. Goldberg (2012).

³⁶ Gensburger (2011).

³⁷ Brog (2012): 69.

³⁸ Gensburger (2011): 136–137.

³⁹ Nazis and Nazi Collaborators (Punishment) Law, 5710–1950 [z 1 sierpnia 1950 r.], https://m.knesset.gov.il/EN/About/Documents/ShoahNaziCollaboratorLaw_eng.pdf.

⁴⁰ Denial of Holocaust (Prohibition) Law, 5746-1986 [z 8 lipca 1986 r.], https://main.knesset.gov.il/EN/about/history/Documents/kns11_holocaust_eng.pdf.

⁴¹ Na mocy tej ustawy kara śmierci została orzeczona w Izraelu tylko dwukrotnie: w przypadku Adolfa Eichmanna (karę wykonano w 1962 r.) oraz wobec Johna Demjanjuka (wyrok został uchylony w 1993 r. po odwołaniu do izraelskiego Sądu Najwyższego, kary nie wykonano). O naturze tych procesów, w tym ich roli w świadomości społecznej Izraelczyków, zob. Douglas (2005): 97–182.

krzywdy Żydów; umieszczanie Żydów w takich warunkach życiowych, które obliczone zostały na ich unicestwienie; stosowanie metod ograniczania liczby urodzeń wśród Żydów; wymuszone umieszczanie dzieci żydowskich w innych grupach narodowych lub religijnych; niszczenie lub profanowanie żydowskich dóbr kultury lub religii; podżeganie do nienawiści przeciwko Żydom. Ponadto osoby oficjalnie zaangażowane po stronie reżimu nazistowskiego (m.in. poprzez zatrudnienie w instytucjach Rzeszy), podlegały karze pozbawienia wolności do lat 7. Zjawisko tzw. szmalcownictwa zagrożone zostało natomiast karą do 10 lat pozbawienia wolności. W zakresie *res iudicata* ustawa stanowi m.in., że osoba, która dopuściła się czynów penalizowanych w ustawie, nadal może być sądzona w Izraelu pomimo faktu, że była już sądzona i skazana za te same czyny bądź przez sąd krajowy określonego państwa, bądź przez międzynarodowy trybunał. Podczas prac przygotowawczych nad przyjęciem ustawy w Knesecie miały miejsce burzliwe obrady nad objęciem jej zakresem również żydowskich kolaborantów nazistowskiego reżimu. Ostatecznie prawo to stosowano wobec nich, m.in. podczas powojennych procesów sądowych kilkudziesięciu żydowskich kolaborantów⁴².

Z kolei ustawa penalizująca negacjonizm stanowi, że zakazane i zagrożone karą pozbawienia wolności w wymiarze 5 lat są ustne lub pisemne wypowiedzi zaprzeczające lub pomniejszające rozmiary czynów popełnionych w okresie reżimu hitlerowskiego, stanowiących zbrodnie przeciwko narodowi żydowskiemu lub zbrodnie przeciwko ludzkości, formułowane z zamiarem obrony sprawców tych czynów lub wyrażania sympatii lub utożsamiania się z nimi⁴³. Po drugie, takiej samej karze podlega ustne lub pisemne pochwalanie, wyrażanie współczucia lub utożsamianie się z czynami dokonanymi w okresie reżimu hitlerowskiego, stanowiącymi zbrodnie przeciwko narodowi żydowskiemu lub zbrodnie przeciwko ludzkości. Jednocześnie ustawa przewiduje, że przekazywanie rzetelnych i poprawnych informacji na temat penalizowanych przez nią treści nie stanowi przestępstwa, o ile nie zostanie dokonane z zamiarem wyrażenia współczucia lub utożsamiania się ze sprawcami zbrodni przeciwko narodowi żydowskiemu lub przeciwko ludzkości. Akt oskarżenia o przestępstwa definiowane w ustawie może przy tym zostać wniesiony wyłącznie przez prokuratora generalnego lub za jego zgodą. Warto podkreślić, że przedmiot i zakres izraelskiej ustawy jest podobny do dużej części ustawodawstwa obowiązującego w szeregu państw europejskich regulujących kwestię negacjonizmu⁴⁴. W przeciwieństwie jednak do tych państw, w których niejednokrotnie sądy krajowe osądzały przestępstwo negowania Zagłady, jak również w przeciwieństwie do bogatego orzecznictwa dotyczącego penalizacji kłamstwa oświęcimskiego, które stanowi dorobek Europejskiego Trybunału Praw Człowieka⁴⁵,

⁴² Pendas (2017): 210.

⁴³ „Zbrodnie przeciwko narodowi żydowskiemu” oraz „zbrodnie przeciwko ludzkości” są w niej definiowane tak, jak zostało to przewidziane w ustawie o nazistach i nazistowskich kolaborantach.

⁴⁴ Fronza (2018): 8–19.

⁴⁵ Gliszczyńska-Grabias (2021): 202–207.

w Izraelu nie odnotowano dotąd zakończonego wyrokiem sądowym postępowania prowadzonego na podstawie przepisów ustawy z 1986 r.

Ściśle związane z historią Holocaustu jest również zagadnienie powojennych reparacji i restytucji. Dramatyczne debaty publiczne towarzyszyły w Izraelu pytaniu o przyjęcie reparacji od Niemiec: w szczególności ocalali z Holocaustu uważali zgodę na przyjęcie ich od niedawnych oprawców za zdradę pamięci o ofiarach. Podpisane ostatecznie w 1952 r. porozumienie zawierało dwa protokoły. Pierwszy dotyczył zobowiązania rządu Niemiec, przez przyjęcie koniecznego prawa wewnętrznego, do umożliwienia ofiarom III Rzeszy bezpośredniego dochodzenia praw do odszkodowania i zwrotu mienia utraconego w czasie przesładowań drogą sądową lub administracyjną. Drugi z kolei ustanawiał zobowiązanie do wypłaty właściwych środków (również w formie towarów)⁴⁶. Kwestia prawnych uregulowań związanych z finansowym aspektem strat poniesionych podczas II wojny światowej jest żywa do dziś: w dyskusjach, jakie przetoczyły się po przyjęciu w Polsce w 2021 r. nowelizacji Kodeksu postępowania administracyjnego, regulującej w sposób bardzo restrykcyjny możliwości kwestionowania ważności decyzji administracyjnych związanych z m.in. reprivatyzacją, pojawiły się wręcz zarzuty o antysemicki wymiar tego prawa i brak poszanowania żydowskich ofiar II wojny światowej⁴⁷. Choć twierdzenia te nie wydają się znajdować potwierdzenia w faktach, ponownie odniesienia do Holocaustu stanęły w centrum debaty, tym razem w powiązaniu z obszarem prawa administracyjnego, które zasadniczo wydaje się odległe od tematyki polityki i praw pamięci.

Holocaust jest wreszcie przywoływany w Izraelu w dyskusjach dotyczących najbardziej aktualnych problemów polityczno-społecznych, takich jak kwestia osiedli żydowskich czy regulowanie trybu i liczby przyjmowanych migrantów oraz przyznawanie im statusu uchodźców. W przypadku osiedli jednym z kontrowersyjnych zdarzeń było posługiwanie się przez żydowskich osadników ze Strefy Gazy opaskami z gwiazdami Dawida, mającymi nawiązywać do przymusowego znakowania Żydów przez nazistów, w ramach protestu przeciwko planowanej likwidacji zamieszkiwanych przez nich osiedli⁴⁸. Tak instrumentalne wykorzystanie pamięci o Holocaustie spotkało się wówczas z krytyczną reakcją, m.in. przedstawicieli Yad Vashem, jednak wraz z narastaniem nastrojów populistycznych w Izraelu tego rodzaju odniesienia do Holocaustu, dokonywane w określonych celach politycznych stały się znacznie częstsze⁴⁹. Drugi z przywołanych przykładów dotyczący kwestii migracji i uchodźstwa w bardzo bezpośredni sposób nawiązuje do historii narodu żydowskiego: wygnań, których Żydzi byli ofiarami przez wieki, ucieczki z Europy przed nadchodzącymi rządami nazistów i wreszcie powojennego losu ocalałych z Zagłady. Właśnie z tego powodu dyskusje o moralnym zobowiązaniu do przyjmowania migrantów i uchodźców, odbywające się przecież w większości państw, do których przybywają, obarczone są w Izraelu brzemieniem pamięci

⁴⁶ Wyczerpująco na ten temat zob. Zweig (2001).

⁴⁷ Ustawa z 11 sierpnia 2021 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania administracyjnego, Dz. U. poz. 1491.

⁴⁸ Urquhart (2004).

⁴⁹ Botelho (2015).

ci, które jedna strona debaty wokół tych kwestii traktuje jako zobowiązanie do pomocy, druga zaś – odrzuca jako rodzaj emocjonalnego szantażu. Te odmienne optyki i narracje określa się niekiedy jako podejście uniwersalistyczne i partykularne⁵⁰. Podejście uniwersalistyczne kładzie nacisk na historię Zagłady, która uzasadniać ma zobowiązanie Izraela do udzielania schronienia i pomocy tym, którzy tego potrzebują. Z kolei podejście partykularne odrzuca tak sformułowane normy i wartości, wskazując, że nie powstrzymały one Zagłady, podkreślając jednocześnie, że najważniejszym zobowiązaniem państwa izraelskiego jest stanie na straży właściwych proporcji narodowościowych i religijnych tkanki społecznej Izraela: ich zachwianie mogłoby bowiem zagrozić żydowskiemu charakterowi tego państwa. I tę właśnie narrację przyjęły zasadniczo izraelskie władze podczas kryzysów odnotowanych w szczególności w 2006 r., kiedy przez granicę z Egiptem przedostało się do Izraela ok. 50 000 osób z Afryki, i w latach 2013–2015, kiedy kolejne duże grupy (w tym z Erytrei i Sudanu) znalazły się na terytorium Izraela. Starano się przy tym nie dopuścić do przyznania, że przybywające osoby powinny otrzymać status uchodźców, co implikowałoby nie tylko określone konsekwencje prawne, lecz również nawiązującą do żydowskich uchodźców narrację pamięci.

Z całą pewnością sposób odnoszenia się do Holocaustu, jego ofiar i ocalałych w regulacjach prawnych uchwalanych na przestrzeni dekad, które upłynęły od utworzenia państwa Izrael w 1948 r., zmieniał się znacząco, odzwierciedlając zachodzące zmiany tożsamościowe, społeczne i polityczne, lecz również krytyczne spojrzenie na początki izraelskiej państwowości. Dużą rolę w tym procesie odegrali między innymi tzw. nowi historycy (m.in. Benny Moris i Avi Shlaim), którzy jako pierwsze pokolenie badaczy przeszłości, na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. uzyskali dostęp do utajnionych przez ostatnie 30 lat materiałów źródłowych dotyczących okresu początku istnienia Izraela i wojny o niepodległość⁵¹. Twierdzili oni, że początkowe narracje dotyczące powstania Izraela – oraz sposób ukazywania Holocaustu zostały zniekształcone przez syjonistyczną propagandę, pomijającą tzw. problem arabskich uchodźców, w tym ich traktowanie przez władze izraelskie w 1948 r. oraz dezintegrację palestyńskiej społeczności. Oni również wskazywali na celowe pomijanie w początkowym okresie istnienia Izraela narracji ukazującej ofiary Holocaustu z całym ich cierpieniem i anihilacją dokonaną przez niemieckich nazistów.

IV. USTAWA O NAKBIE JAKO INSTRUMENT PRZYMUSOWEGO ZAPOMNIENIA I RÓWNOWAŻENIA ZBRODNI

Bardzo często w przypadku sporów osadzonych w zdarzeniach z przeszłości zauważalne jest zjawisko konkurujących pamięci i konkurujących krzywd. Każda ze stron takiego sporu stara się wykazać, że to ona była główną ofiarą

⁵⁰ Ariely (2021): 1085.

⁵¹ Shapira (2016).

popelnionych zbrodni i to jej narracja i „wersja wydarzeń” są tymi właściwymi, przedstawiającymi prawdę historyczną. Jednocześnie konkurujące symbole pamięci nie muszą dotyczyć tych samych zdarzeń – niekiedy wystarczy, by były jedynie powiązane z toczącym się konfliktem, w przypadku Izraela – konfliktem nabrzmiałym wokół prawa do ziemi i państwowości. Dlatego też choć Holocaust jest centralnym i najważniejszym symbolem pamięci w Izraelu, w przestrzeni publicznej funkcjonuje również symbol najbardziej doniosły dla Palestyńczyków – jest nim tzw. Nakba (*al-Nakba*), oznaczająca „katastrofę”, jaką według Palestyńczyków było utworzenie państwa Izrael i rok 1948 r., symbolizujące dla nich m.in. utratę domów i wysiedlenia. Data jej corocznego upamiętniania jest niemal zbieżna z datą święta narodowego Izraela, podczas którego upamiętnia się zwycięstwo w wojnie o niepodległość oraz poległych w jej trakcie żydowskich bohaterów.

W 2011 r. rząd Izraela przyjął regulację prawną, dziś znaną na całym świecie jako ustawa o Nakbie (*Nakba Law*)⁵². Ustawa ta nie została wprowadzona do porządku prawnego jako osobne prawo pamięci. Uchwalono ją jako nowelizację prawa regulującego zasady finansowania z budżetu państwa różnego rodzaju podmiotów i inicjatyw, w tym instytucji kultury i organizacji pozarządowych. Upoważniła ona ministra finansów do ograniczania lub wycofania subwencji pochodzących z budżetu państwa izraelskiego dla instytucji, jeśli prowadzą działalność podważającą istnienie Izraela jako „żydowskiego i demokratycznego państwa” lub upamiętniającą dzień niepodległości Izraela jako dzień żałoby. Ustawa szybko stała się przedmiotem krytyki zarówno wewnątrz Izraela, jak i na arenie międzynarodowej. Podnoszono przede wszystkim, że spowoduje ona dalsze zaognienie się sytuacji i konfliktu, wskazywano jednak także na istotne kwestie prawne, w tym zarzut nadmiernego ograniczania swobody wyrażania opinii oraz dyskryminacyjnego traktowania ze względu na pochodzenie narodowe i etniczne. Ponadto ustawa uznana została za naruszającą prawo obywateli arabskich w Izraelu do kultywowania swojej historii i kultury, których bardzo ważnym elementem pozostaje upamiętnienie Nakby. Wkrótce również ustawa została przekazana pod ocenę izraelskiego Sądu Najwyższego. Petycję podnoszącą zarzut niekonstytucyjności ustawy o Nakbie złożyły wspólnie organizacje broniące praw człowieka, aktywiści i rodzice dzieci szkolnych. Wnioskodawcy domagali się wydania przez Sąd Najwyższy postanowienia o zabezpieczeniu tymczasowo wstrzymującego obowiązywanie ustawy do czasu wydania sądowego orzeczenia w sprawie. Takie zabezpieczenie miało zapobiec ewentualnej autocenzurze instytucji i naruszeniu praw mniejszości, w szczególności w kontekście następujących w kolejnych dniach obchodach Dnia Niepodległości Izraela i Dnia Nakby. Izraelski Sąd Najwyższy uchylił się jednak od wydania decyzji w tej sprawie, stwierdzając, że zagadnienia prawne podnoszone w petycji oraz problemy, jakie ustawa zdaje się implikować, staną się niejako zmaterializowane i możliwe do prawnej analizy

---

⁵² Budget Foundations Law (Amendment No. 40), 5771–2011 [z 22 marca 2011 r.], <https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/Public/files/Discriminatory-Laws-Database/English/33-Budget-Foundations-Law-Amendment40-Nakba-Law.pdf>.

sądowej dopiero w momencie, gdy przepisy ustawy zaczną być stosowane⁵³. Zdaniem wnoszących petycję Sąd Najwyższy zignorował tym samym zagrożenie wynikające z tzw. efektu mrozącego tego prawa, przyzwalając na prawną dyskryminację ludności arabskiej w Izraelu⁵⁴. W wymiarze społecznym w odniesieniu do skutków wprowadzenia tej regulacji do izraelskiego ustawodawstwa zaobserwowano, że pomimo jej „efektu mrozącego”, przyczynia się również do podnoszenia świadomości na temat alternatywnych narracji historycznych wśród całego izraelskiego społeczeństwa⁵⁵.

Władze Izraela nie poprzestały na wprowadzeniu ustawy o Nakbie, już trzy lata później, przyjmując kolejną regulację, tzw. ustawę o „żydowskiej Nakbie”⁵⁶, która, w opinii niektórych komentatorów, miała na celu doprowadzenie do „wymuszonego zapomnienia i równoważenia zbrodni”⁵⁷. Upamiętnia ona, czyniąc 30 listopada oficjalnym państwowym dniem pamięci, Żydów (nazywanych *Mizrahi* – Mizrachijczykami), którzy zostali wysiedleni z państw arabskich i zmuszeni do opuszczenia swych domów w konsekwencji utworzenia Izraela. W ten sposób strona izraelska chciała przeciwdziałać, choćby jedynie w symboliczny sposób (ustawa nie przewiduje żadnych sankcji), zawłaszczeniu przez Palestyńczyków pojęcia wygnania z własnych domostw oraz równoważyc krzywdy doznane na skutek wysiedleń poprzez ukazanie tego wymiaru żydowskiej „katastrofy”, dopełniającej obraz prześladowań utrwalaony przez Zagładę. Sama ustawa zobowiązywała izraelskie służby dyplomatyczne do propagowania wiedzy na temat „żydowskiej Nakby” i zwiększenia świadomości społeczności międzynarodowej w tym zakresie. Z kolei celem ustawy należącym do obszaru wewnętrznej polityki pamięci Izraela było podkreślenie roli i pamięci o *Mizrahi*, którzy wobec powszechnego upamiętniania Żydów wygnanych z Europy pozostawały przez długi czas poza głównym nurtem debat o przeszłości. Trudno jest ocenić skuteczność tej ustawy w realizacji celu, jaki przypisał jej ustawodawca. Warto jednak wskazać, że na arenie międzynarodowej Nakba zaczęła być coraz szerzej dyskutowana i rozpoznawana. W maju 2023 r. z inicjatywy Komitetu ds. Stosowania Niezwykłych Praw Narodu Palestyńskiego po raz pierwszy na forum ONZ zorganizowano oficjalne obchody dnia pamięci o Nakbie⁵⁸.

V. PODSUMOWANIE

Od momentu powstania izraelskiej państwowości Holocaust, jego ofiary i ocalali, przynależą do zbiorowej pamięci, choć narracja związana z Holocaustem zmieniała się w czasie, przechodząc od marginalizowania lub wręcz celo-

⁵³ Wyrok Sądu Najwyższego Izraela z 5 października 2011 r., HCJ 3429/11, *Alumni Association of the Arab Orthodox School in Haifa et al vs. Minister of Finance and Knesset*.

⁵⁴ Oświadczenie wnoszących petycje: <https://www.adalah.org/en/content/view/7188>.

⁵⁵ Kapshuk, Strömbom (2021).

⁵⁶ Exit and Deportation of Jews from Arab Lands and Iran Day (Jewish Nakba Law), [z 24 czerwca 2014 r.], https://main.knesset.gov.il/en/news/pressreleases/pages/pr11325_pg.aspx.

⁵⁷ Gutman, Tirosh (2021).

⁵⁸ <https://www.un.org/unispal/nakba75/>

wego jej uciszania, do sytuowania jej w centrum narodowych symboli pamięci. Jednym z czynników warunkujących tę zmianę był sposób postrzegania i wykorzystywania odniesień do wojny o niepodległość z 1948 r. oraz do stosunku Izraelczyków do ludności arabskiej. Te różne akcenty w polityce pamięci prowadzonej przez kolejne izraelskie rządy znajdują silne odzwierciedlenie w przyjmowanych przepisach prawa, te zaś rezonują nie tylko z wewnętrzną sytuacją społeczną i polityczną w Izraelu, ale również z kontekstem międzynarodowym, w tym poprzez odwołania do międzynarodowej ochrony praw i wolności człowieka⁵⁹. Holocaust bywa też punktem odniesienia w dyskusjach nad najbardziej aktualnymi prawnymi, politycznymi i społecznymi wyzwaniami, takimi jak kryzysy uchodźcze i stosunek do przyjmowania przybywających na terytorium Izraela migrantów. Inne kontrowersje wokół odniesień i porównań do Holocaustu pojawiły się w kontekście zbrojnej napaści Rosji na Ukrainę, jeszcze raz dowodząc centralnego znaczenia Zagłady dla izraelskiej teraźniejszości: z burzliwą reakcją spotkały się porównania poczynione przez prezydenta Ukrainy podczas jego przemówienia skierowanego do Knesetu, w którym, zdaniem wielu komentatorów, dokonał on niedopuszczalnego porównania działań Rosji przeciwko Ukraińcom do nazistowskiej zbrodni Holocaustu⁶⁰.

Niewątpliwym wyzwaniem dla zachowania pamięci o Holocaustie jest upływający czas. Odchodzą ostatni bezpośredni świadkowie historii, ostatni ocalałi. Horyzont czasowy dzielący nas od Zagłady wydłuża się i choć pozostaje ona najlepiej udokumentowaną i zbadaną zbrodnią ludobójstwa, rozmywanie pamięci o przeszłość następuje w sposób nieuchronny. W tym kontekście przepisy prawne, oprócz działań w obszarze edukacyjnym, mogą okazać się najbardziej doniosłym i trwałym elementem umacniania tej pamięci. Jednocześnie stosowanie prawa do wykluczania określonych narracji z debaty publicznej, w świetle dotychczasowej nieskuteczności czy wręcz przeciwnie skuteczności tego rodzaju polityki historycznej, będzie ostatecznie musiało ustąpić miejsca wspólnej refleksji nad przeszłością. Być może alternatywne formy realizacji tej koncepcji będą się opierać na prawnej formule komisji prawdy i pojednania, które choć niepozabawione mankamentów, odegrały istotną rolę w procesach pokojowych i sprawiedliwości tranzycyjnej, m.in. w Chile, Peru, RPA czy Rwandzie⁶¹.

Bibliografia

- Adelman, H., Barkan, E. (2011). *No Return, No Refuge: Rites and Rights in Minority Repatriation*. New York: Columbia University Press.
- Ariely, G. (2021). Collective memory and attitudes toward asylum seekers: evidence from Israel. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 47(5): 1084–1102. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2019.1572499>

⁵⁹ W tym kontekście warto wskazać także na dyskusje toczące się wokół definiowania Izraela, zarówno w kontekście historycznym, jak i współczesnym, jako państwa realizującego projekt osadniczego kolonializmu. Zob. Shafir (2016): 794–808.

⁶⁰ Freund (2022).

⁶¹ Krotoszyński (2017).

- Bachmann, K., Garuka, Ch. (eds.) (2020). *Criminalizing History: Legal Restrictions on Statements and Interpretations of the Past in Germany, Poland, Rwanda, Turkey and Ukraine*. Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Warsaw, Wien: Peter Lang.
- Barkan, E., Lang, A. (eds.) (2022). *Memory Laws and Historical Justice: The Politics of Criminalizing the Past*. London: Palgrave Macmillan.
- Belavusau, U. (2020). Mnemonic constitutionalism and rule of law in Hungary and Russia. *Interdisciplinary Journal of Populism* 1(1): 16–29. <https://ssrn.com/abstract=3768037>
- Botelho, G. (2015). Israeli PM Benjamin Netanyahu criticized for saying Holocaust was mufti's idea, not Hitler's. CNN, October 22, 2015. <https://edition.cnn.com/2015/10/21/middleeast/netanyahu-hitler-grand-mufti-holocaust/index.html>
- Brog, M. (2003). Victims and Victors: Holocaust and Military Commemoration in Israel Collective Memory. *Israel Studies* 8(3): 65–99.
- Davidson, N.R., Hostovsky Brandes, T. (2022). Israeli Courts and the Paradox of International Human Rights Law. *European Journal of International Law* 33(4): 1243–1261. <https://doi.org/10.1093/ejil/chac070>
- Douglas, L. (2005). *The Memory of Judgment: Making Law and History in the Trials of the Holocaust*. New Haven: Yale University Press.
- Freund, M. (2022, 10 March). President Zelensky: Stop invoking the Holocaust – opinion. *The Jerusalem Post*. <https://www.jpost.com/opinion/article-700918>
- Fronza, E. (2018). *Memory and Punishment: Historical Denialism, Free Speech and the Limits of Criminal Law*. Berlin: Springer.
- Gensburger, S. (2011). The Righteous among the Nations as elements of collective memory. *International Social Science Journal* 62(203/204): 135–146. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2451.2011.01799.x>
- Gliszczyńska-Grabias, A. (2021). 'Never Again' as a cornerstone of the Strasbourg system: the reminiscence of the Holocaust in the jurisprudence of the European Court of Human Rights. W: H. Ast, E. Demir (eds.), *The European Court of Human Rights: Current Challenges in Historical and Comparative Perspective* (s. 200–220). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Goldberg, A. (2012). The 'Jewish narrative' in the Yad Vashem global Holocaust museum. *Journal of Genocide Research* 14(2): 187–213. <https://doi.org/10.1080/14623528.2012.677761>
- Gutman, Y., Tirosh, N. (2021). Balancing atrocities and forced forgetting: memory laws as a means of social control in Israel. *Law & Social Inquiry* 46(3): 705–730. <https://doi.org/10.1017/lsi.2020.35>
- Halpern, B., Reinhartz, J. (1998). *Zionism and the Creation of a New Society*. New York: Oxford University Press.
- Hazon, Y. (2018). The current crisis in Israel's Constitution. W: S. Rabinovitch (eds.), *Defining Israel: The Jewish State, Democracy, and the Law* (s. 145–158). Cincinnati: Hebrew Union College Press.
- Heinze, E. (2017). Beyond 'memory laws': towards a general theory of law and historical discourse. W: U. Belavusau, A. Gliszczyńska-Grabias (eds.), *Law and Memory: Towards Legal Governance of History* (s. 413–433). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kapshuk, Y., Strömbom, L. (2021). Israeli pre-transitional justice and the Nakba Law. *Israel Law Review* 54(3): 305–323. <https://doi.org/10.1017/S0021223721000157>
- Koposov, N. (2017). *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kretzmer, D., Ronen, Y. (2021). *The Occupation of Justice: The Supreme Court of Israel and the Occupied Territories*. New York: Oxford University Press.
- Krotoszyński, M. (2017). *Modele sprawiedliwości tranzycyjnej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Lipstadt, D. (2011). *The Eichmann Trial*. New York: Schocken.
- Mälksoo, M. (2023). *Handbook on the Politics of Memory*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Margalit, A. (2002). *The Ethics of Memory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Młynarska-Sobaczewska, A. (2014). Normatywizacja pamięci zbiorowej w preambułach do konstytucji państw postkomunistycznych. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego* 2(18): 233–250.

- Orentlicher, D. (2022). Victim participation and social impact: contemporary lessons of the Eichmann trial. *Minnesota Journal of International Law* 31(2): 35–55. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4180872>
- Pendas, D.O. (2017). The Eichmann trial in law and memory. W: J. Meierhenrich, D.O. Pendas (eds.), *Political Trials in Theory and History* (s. 205–228). Cambridge: Cambridge University Press.
- Ram, M., Yacobi, H. (2012). African asylum seekers and the changing politics of memory in Israel. W: I. Glynn, J.O. Kleist (eds.), *History, Memory and Migration: Perceptions of the Past and the Politics of Incorporation* (s. 154–170). Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Resnik, J. (2003). 'Sites of memory' of the Holocaust: shaping national memory in the education system in Israel. *Nations and Nationalism* 9(2): 297–317. <https://doi.org/10.1111/1469-8219.00087>
- Rubinstein, E. (1998). The Declaration of Independence as a basic document of the State of Israel. *Israel Studies* 3(1): 195–210.
- Shafir, G. (2016). Is Israel a colonial state? W: E. Ben-Rafael, J.H. Schoeps, Y. Sternberg, O. Glöckner (eds.), *Handbook of Israel: Major Debates* (s. 794–808). Berlin, Boston: De Gruyter.
- Shapira, A. (2016). The debate over the "New Historians" in Israel. W: E. Ben-Rafael, J.H. Schoeps, Y. Sternberg, O. Glöckner (eds.), *Handbook of Israel: Major Debates* (s. 888–908). Berlin, Boston: De Gruyter.
- Shindler, C. (2013). *A History of Modern Israel*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shohat, E. (1988). Sephardim in Israel: Zionism from the standpoint of its Jewish victims. *Social Text* 19(20): 1–35.
- Urquhart, C. (2004, 22 December). Settlers fight back with symbol of the Holocaust. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2004/dec/22/israel>
- Wistrich, R. (1997). Israel and the Holocaust trauma. *Jewish History* 11(2): 13–20.
- Zweig, R.W. (2001). *German Reparations and the Jewish World: A History of the Claims Conference*. London: Routledge.